

Jámi Studies in Pakistan

Masoomah MortezaMahmoudi¹ | MohammadJafar Yahaqi^{2✉} | Seyed Mehdi Zarghani³

1 Ph.D. student of Persian language and literature, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

2 Corresponding Author: Professor of Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

Email: mgyahaghi@yahoo.co.uk

3 Professor of Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

Article history: Received 7 January 2024;

Received in revised form 17 February 2024;

Accepted 19 February 2024

Published 30 March 2025

Abstract

The abundance of resources available in Pakistani libraries about the works of Abdul Rahman Jami is so much that it requires extensive and independent research. A large number of commentaries, translations, examples of Urdu, Persian and Arabic poetry in imitation and response to Jami's poems, as well as many manuscripts, numerous printed works, books, treatises, articles and studies of the Urdu language in Pakistan need criticism. And the analysis is to determine the approach and perspective of Urdu speakers to Jami's works, which may be due to the lack of familiarity with Urdu language, Persian speakers have not paid attention to it so far. The author of this article, who is an Urdu speaker and a native of Pakistan, with the guidance of a prominent professor, has tried to revise the perspective and interests of Pakistani researchers and scientists in research, translation, interpretation, and analogy. It seems that the abundance of Urdu language researches in some approaches such as analytical and translation approach, comparative approach, literary history approach and personality research approach, as well as mysticism research approach is a proof of the deep taste of Sufism in Pakistan, as well as the high position Jami in Sufism and the deadly effect of his teachings are among the prominent features of Iranian Sufism in this region. Due to the large number of works of Jami and his followers in Pakistan, only a part of them, about seventy works, were examined, since the manuscripts and multiple prints of Jami's works have been registered and introduced by Iranian and Pakistani cataloguers. In this article, we have only looked at the approaches of Urdu language research, analogies, descriptions and translations, with the aim that knowing the approach and tendency of Pakistani thinkers about Jami will open new angles for researchers in the field of Sufism in the subcontinent.

Keywords: Jami, Urdu language, Pakistan, Irfan, Natia, Persian language.

1. Introduction

The abundance of resources available in Pakistani libraries about Jami is so much that it requires extensive and independent research. A large number of descriptions, translations, examples of Urdu works, many manuscripts and other researches of Urdu language in Pakistan need criticism and analysis to determine the approach and angle of view of Urdu speakers towards Jami's works, which maybe due to lack of familiarity with Urdu language. Farsi-speakers have not paid attention to it so far. The existence of many works of Jami study shows the fact that the extent of influence and influence of Jami's thinking and style from his lifetime until after the independence of Pakistan and the present era is one of the most important factors in the expansion of Iranian civilization and Islamic culture in that land. It seems that the abundance of researches in Urdu language in some approaches of mysticism is a proof of the deep taste of Sufism in Pakistan, also the place of Rafi Jami in Sufism and the great influence of his Naatiyyahs is one of the prominent characteristics of Iranian Sufism in this region. Knowing the approach and tendency of Pakistani thinkers about Jami opens new angles for researchers in the field of Sufism of the subcontinent.

1.1. Detailed Research Methodology

The author of this article, who is from Pakistan, has tried to review the perspective and interests of Pakistani researchers in research, translation, explanation and analogy. Due to the large number of works of Jami and his followers in Pakistan, only a part of them, about seventy works in Urdu language, have been collected from Pakistani libraries, and this article has analyzed them in an analytical and statistical approach.

It seems that the scholars who studied cupology in Pakistan are mostly followers of the Naqshbandi, Chishti, and Nowshah dynasties; Although the followers of Barilavi and Nizami Tariqat have also praised and honored him. The religious order and religion of Urdu speakers is a strong factor in the tendency towards Jami works. For this reason, the trend towards Jami studies is not limited to a certain time, but it is still popular in all the years of the formation of Pakistan until the present day, and in terms of location, it is also everywhere in Pakistan, including Karachi, Multan, Hyderabad, even small cities such as "Rahim Yar Khan" have been written by researchers, most of the works of Urdu language research have been published in the cultural center of Pakistan, i.e. in the city of Lahore, and most of the translations and explanations have been published in "Allah Wali Ki Qaumi" publications. Dekan", "Shamabak Agency Publications" and... have been published that the author of the article has tried to investigate public libraries, specialized libraries of colleges and scientific centers and even private libraries of Pakistani intellectuals in these cities.

2. Discussion

In the first part of the sections of this article, which explains the approaches, it deals with the comparative approach and the effectiveness of Urdu speakers from Jami's works. He has reviewed examples and examples.

In the section on the approach of text translation, which is often a combination of the concepts of translation, description and history of literature, it has addressed the most frequent works of Jami in this field, such as Nafahat Al-Alans, Yusuf and Zulikha, Arbaeen Jami, etc.

In the section of analytical and interpretative approach to one of Jami's works, which has received a lot of attention in Pakistan, especially in Arabic language and literature groups and seminaries, is the book Al-Fawad al-Diyayeh. Translators and interpreters who have had a linguistic/structural approach and a literary/syntactic approach to enrich schools. Most of such works are included in the textbooks of schools, universities and seminaries in Pakistan. In addition to mystical literature, Arabic syntax and lyrical literature, Jami was able to fulfill a part of the growing literary needs of the subcontinent with his treatises on "propositions and rhymes". The expansion of Persian language through the linguistic and syntactic approach of Urdu speakers to Jami's works is one of the other topics of this article.

In the section of literary history approach, we have discussed Jami's position in the minds of writers and writers of the subcontinent, which is equal to the position of Ferdowsi, Hafez, Saadi, and Molana.

In a section entitled the approach of mysticism, we have discussed the popularity and status of Jami among the common people in Pakistan in the world of mysticism and Sufism. He is considered as Qutb and Murshid of Tariqat followers and a powerful researcher and theoretician of the Naqshbandiyya chain, who has many followers who believe in the plan of the pure people of the subcontinent. Jami, due to Mahrezi's ability to explain the problems of Sufism and mysticism in a wonderful and pleasant order and in eloquent scholarly prose, kept Iranian mysticism, which was turning to vulgarity during his era, as a scholarly foundation and in this way he was able to rank among the greatest authors and Persian-speaking mystic and Sufi poets should be given a place. Jami's mastery in Sufism and natiyyah is a clear reason for the conversion of the Sufi-loving and exalted people of Rasulullah in Pakistan since the beginning.

A section entitled manuscripts and cataloging of Jami's works has been discussed. Pakistan's prominent cataloger and famous bibliographer Arif Noshahi, in his important book Jami in Urdu, has included his deep research on Jami's works in the form of a detailed classification of Jami's works. It has provided a thorough analysis of regular subject lists of Jami's writings, which we have reviewed and other researches in this field. In libraries, there is often a separate section called "Jami Corner" where Jami's works and related researches are kept and made available to researchers, some of them are listed in this research.

3. Conclusion

The approaches of Urdu speakers in Pakistan, from the analysis of Jami's works to the creation of examples and following and being influenced by him in composing poems, as well as the declaration of attachment to Jami's personality and profession and the life-changing effect of Jami's sayings on the people of the region of Pakistan were investigated.

4. References

- Asar, I.I. (1956). **Kashf al-Haqa'iq**. Vol. 1 & 2. Lahore: Maktaba Muin al-Adab.
- Awsati, M., Abediha, H. (2016). **A Bibliography of Abd al-Rahman Jami**, World Conference on Management, Economics, and Humanities at the Beginning of the Third Millennium.
- Azimabadi, Q.A.F. (1884 CE). **Ishq Nama: An Urdu Verse Translation of Jami's Yusuf and Zuleikha**. Lahore: Haidari Press.
- Badauni, Z.A. (1987). **Saman Zar: Selected Works of Jami, with an Urdu translation of three ghazals by Mawlana Jami**. Delhi: Educational Publishing House.
- Badi, S. (n.d.). **Ruba'iyat-i Sadiq in Imitation of Jami**. No place: No publisher.
- Barilavi, Sh. (1983). **Kulliyat-i Abd al-Rahman Jami**. Lahore: Hidayat.
- Charkhi, Y. (n.d.). **Nay Nama: A Commentary on Rumi's Mathnawi in the Style of Jami**. No-place.
- Chishti Nizami, S.A.A. (2003). **Nafahat al-Uns: Biographies of 425 Saints with an Introduction on the Personality and Works of Jami**. Lahore: Dost Associates.
- Damarchali, Kh., Saber, Z. (2017). **The Influence of Jami on the Culture and Art of the 9th Century AH**, Second National Conference on the Recognition of Khorasan's Celebrities in Persian Literature.
- Dehlavi, F. (n.d.). **Badan-Nama: A Description of the Beloved's Moon-like Face in the Bahr of Sabhat al-Abrar by Jami**. No place: No publisher.
- Faiz. (1999 CE). **Urdu Translation of Lawaih by Jami**. Lahore: Tasawwuf Foundation.
- Faizi, F.H. (n.d.). **Yusuf and Zuleikha in Imitation of Jami's Yusuf and Zuleikha**. Lahore: No-publisher.
- Fazil. (n.d.). **Malik Ghulam Muhammad Munshi's Urdu Translation of Tuhfat al-Ahrar by Jami**. Lahore: Malik Bashir Ahmad.
- Fazili, Sh.Q. (1931 AH). **Collection of Sufism: Urdu Translation of Lawaih by Jami**, Commentary on Jami's Ruba'iyat, and Rawaih by Ya'qub Sarfi in Imitation of Lawaih by Jami. Lahore: Amrit Electric Press.
- Haj Sayyid Javadi, S.K. (1999). Khayyam and Jami in the Indian Subcontinent, **Nameh-ye Parsi**, 12.
- Hyderabadi, M.M. (1914 CE). **Himayat al-Islam (Himayat Nama-yi Iman): An Urdu Translation in Verse of Jami's Doctrines**. Hyderabad: No publisher.
- Iqbal Lahori. (1990). **Armughan-e-Hijaz [Gifts of Hijaz]**, Annotated by Tahir Shadani. Lahore: Iqbal Academy.
- Iqbal Lahori. (1993). **Kulliyat-e-Iqbal (Persian and Urdu)**, Translated by Wasim al-Qadri, Annotated by Yusuf Misali. Lahore: Mushtaq Book Corner.
- Jalindhari, S.F. (1979). **Urdu Translation of Lawaih by Jami**. Lahore: Islamiyat Book Foundation.
- Jilbani, Gh.H. (n.d.). **Salaman and Absal: Sindhi Translation**. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Kanjahi, M.S. (n.d.). **Yusuf and Zuleikha**. No place: No publisher.
- Khansari, Z. (n.d.). **Mathnawi of Zarrah and Khurshid in Imitation of Sabhat al-Abrar by Jami**. No place: No publisher.
- Khtak, A.Q. (n.d.). **Translation of Jami's Yusuf and Zulaikha into Pashto**. No Place.
- Mahroom, T.Ch. (1967 CE). **Tadmin on Jami's Poetry**, Naqush Magazine, September, Issue 108, Lahore: Idara-i Farogh-i Urdu.
- Mirza, V. (1989). **Urdu Encyclopedia of Islam**. Lahore: Punjab University.
- Modarresi, F., Hemmati, M., Arab, M. (2011). Shathiyat of Ayn al-Qudat Hamadani, **Journal of Mystical Literature and Mythology**, Issue 25.
- Mowlawi Saeed Ahmad. (1906). **Urdu Prose Translation of Yusuf and Zuleikha with the Persian Text**. Kanpur: Fakhr al-Matabi'.
- Muhammad Idris. (n.d.). **Life of the Sufis: Urdu Translation of Selections from Nafahat al-Uns min Hazarat al-Quds by Jami**. Rahim Yar Khan: Idara-i Tabligh-i Islam.

- Muhammad Imran. (1921 AH). **Mathnawi Dilrish in Imitation of Jami's Yusuf and Zuleikha**. No place: No publisher.
- Muhammad Sajjad Husain. (2002). **Shawahid al-Shi'ri fi Sharh al-Kafiya of Jami - A Study of Arabic Grammar**, M.A. Thesis. Lahore: Oriental College, University of Punjab.
- Nazer, Kh.M. (1992). **Naghma-e-Firdous: A Tazmin on the Na'atiya Poetry of Mawlana Jami**. Lahore: Maktaba Fanus.
- Noshahi, S.A. (1989). **Jami (Khatam al-Shu'ara: A Comprehensive Research on the Life and Works of Nur al-Din 'Abd al-Rahman Jami), including Jami (A Research on the Historical Background, Poetic and Prose Works of Khatam al-Shu'ara Nur al-Din 'Abd al-Rahman Jami, 817–58980), translated, annotated, and supplemented from Persian to Urdu by Ali Asghar Hikmat**. Lahore: Raza Publications; Islamabad: Iranian and Pakistani Center for Persian Research Publications.
- Qadri, Mowlana Muhammad Abd al-Hakim Sharaf. (1990 CE). **Urdu Translation of Ash'at al-Lam'at by Jami**, Vol. 4. Lahore: Farid Book Stall.
- Rabbani, V. (1986 CE). **Urdu Translation and Commentary on Lawaih by Jami**. Lahore: Bazm-i Shahidiya.
- Razavi, M.Gh.S. (1978 CE). **Al-Sarh al-Nami: Urdu Translation and Commentary on Jami's Works**. Multan: Farooqi Kutub Khana.
- Razi, H. (1977). **Complete Divan of Jami (With a Comprehensive Introduction on His Life and Works)**. Tehran: Pirouz Publications.
- Saifi, S. (n.d.). **Mathnawi of Yusuf and Zuleikha in Imitation of Jami's Yusuf and Zuleikha**. No place: No publisher.
- Sarfi Kashmiri, Y. (n.d.). **Maghazi al-Nabi (Al-Nubuwwa) in Imitation of Kharadnama-yi Iskandari by Jami**. No place: No publisher.
- Sayyadi, T., Jafari, S. (2017). **The Reflection of Educational-Ethical Themes in Jami's Haft Awrang**, Second International Congress on Humanities and Cultural Studies, Tehran.
- Seddiqi, M.A. (1976 AH). **Urdu Translation of Nafahat al-Uns**. Sialkot: No publisher.
- Shafi, M.M. (1980 CE). **Urdu Encyclopaedia of Islam**. Lahore: Punjab University.
- Shams al-Din, A. (2001). **Mawlana Jami: Life and Poetry**. Kashmir: Gulshan Publishers.
- Shams Qadri. (1912). **Commentary on Mafatih al-Ijaz by Lahiji**. Lahore: Gulzar-e-Hind Steam Press.
- Sharaf al-Din Ahmad Khan. (1927). **Makhzan-i Najat: An Urdu Verse Translation of Forty Hadith (Arba'in) by Jami**. Rampur: Rampur Publications.
- Sharqpuri, Sahibzada Mian Jamil Ahmad. (1979 CE). **Awliya-i Naqshband Number, Part One**, Noor-e Islam Monthly, Issue 43, Lahore: Mian Jamil Ahmad.
- Tahanawi, M.A. (1998). **Urdu Translation of Khusus al-Kalam fi Hall Fusūs al-Hikam**, Vol. 5. Lahore: Farid Book Stall.
- Tattawi, A. known as 'Ata. (n.d.). **Hasht Behesht: A Mathnawi in the Bahr of Sabhat al-Abrar of Jami**. No place: No publisher.
- Urfi Shirazi, J. (10th century AH). (2000). **Divan of 'Urfi Shirazi**.
- Vazih, M.M.A. (n.d.). **Mathnawi-yi Kamand-e-Wahdat in Response to Jami's Silsilat al-Dhahab**. Lahore: No publisher.
- Vazih, M.M.A. (n.d.). **Mathnawi-yi Tab-e-Zunnar in Response to Jami's Subhat al-Abrar**. No place: No publisher.
- Wathani Sarhendi, Khwaja Badr al-Din, Khalifa of Shaykh Ahmad Sirhindi. (1316 AH). **Wisal-e-Ahmadi: An Urdu Translation of Jami's Nafahat al-Uns**. Muradabad: No publisher.
- Zafar Ali Khan. (n.d.). **Urdu Translation of Baharistan by Jami**. Lahore: Maktaba Karwan.
- Zaheer, S. (2004). **A Bibliography of Jami in the Indian Subcontinent**, M.A. Thesis supervised by Dr. Najm al-Rashid. Lahore: Department of Oriental Studies, University of Punjab.
- Zaif, M.Sh. (2005). **Mawlana Jami and Iqbal as Na't Poets**, Paygham Ashna Quarterly, Issue 23, Oct-Dec, Cultural Consulate of the Islamic Republic of Iran, Islamabad.
- Zamiri Isfahani. **Mi'raj al-Amal in Imitation of Jami's Mathnawi**. Lahore: Maktaba Muin al-Adab.

جامی پژوهی در پاکستان

معصومه مرتضی محمودی^۱ | محمدجعفر یاحقی^۲ | سید مهدی زرقانی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران. ایمیل: mgyahaghi@yahoo.co.uk

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

چکیده

کثرت منابع موجود در کتابخانه‌های پاکستان درباره آثار عبدالرحمن جامی به قدری است که پژوهش‌های گسترده و مستقلی می‌طلبد. تعداد بسیار شرح‌ها، ترجمه‌ها، نظیره‌سرای‌های اردو، فارسی و عربی در تقلید و جوابیه اشعار جامی، همچنین نسخ خطی فراوان، آثار بی‌شمار چاپی، کتاب‌ها، رساله‌ها، مقالات و پژوهش‌های زبان اردو در پاکستان، نیازمند نقد و تحلیل است که شاید به دلیل نبود آشنایی به زبان اردو، فارسی‌زبانان تاکنون به آن نپرداخته‌اند. نویسندگان پژوهش حاضر کوشیده‌اند تا زاویه نگاه پژوهشگران پاکستانی را بازنگری کنند. به نظر می‌رسد فراوانی پژوهش‌های زبان اردو در برخی از رویکردها مانند رویکرد تحلیلی و ترجمه، تطبیقی، تاریخ‌ادبیاتی و شخصیت‌پژوهی و همچنین رویکرد عرفان‌پژوهی، نشانه گرایش عمیق تصوف‌گرایی باشد. جایگاه جامی در تصوف و تأثیر فراوان نعتیه‌های او، از شاخصه‌های نمایان تصوف ایرانی در پاکستان است و آثار جامی را می‌توان از عوامل گسترش زبان فارسی در این خطه به شمار آورد. این پژوهش با رویکرد کتاب‌شناسی، به گردآوری نزدیک به هفتاد اثر زبان اردو از کتابخانه‌های پاکستان پرداخته و سپس با شیوه تحلیلی-توصیفی و با بررسی موضوعی، آماری و تحلیل رویکردی پژوهش‌های زبان اردو، کوشیده تا تحلیل و کتاب‌شناسی دقیقی در اختیار فارسی‌زبانان قرار دهد. از آنجاکه نسخ خطی و چاپ‌های متعدد آثار جامی توسط فهرست‌نویسان ایرانی و پاکستانی ثبت و معرفی شده است، در این مقاله تنها به رویکرد پژوهش‌های زبان اردو در نظیره‌گویی‌ها، شرح‌ها و ترجمه‌ها نیم‌نگاهی داشته‌ایم؛ تا اینکه دانستن رویکرد و گرایش اندیشمندان پاکستان درباره جامی، زوایای جدیدی پیش‌روی پژوهشگران حوزه تصوف شبه‌قاره بگشاید.

واژه‌های کلیدی: جامی، زبان اردو، پاکستان، عرفان، نعتیه، زبان فارسی

۱- مقدمه

جامی در اندیشه فارسی‌پژوهان پاکستان جایگاهی رفیع و دست‌نیافتنی دارد. نورالدین عبدالرحمن جامی، شاعر صوفی مسلک، عارف حق‌آگاه، ادیب پرتأثیر و نویسنده معروف ایرانی است که شهرت علم و عرفان و فضیلت او تنها به جغرافیای ایران محدود نماند، بلکه بیرون از ایران، جهانی شیفته و واله هنر شاعری، عشق و عرفان جامی است. او با کلام

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۸، ۱۴۰۴، صص ۲۸۳-۳۰۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

استناد: مرتضی محمودی، معصومه؛ یاحقی، محمدجعفر؛ زرقانی، سید مهدی. (۱۴۰۴). جامی پژوهی در پاکستان. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۸)، ۲۸۳-۳۰۲.

DOI: [10.22111/jsr.2024.47663.2410](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47663.2410)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© مرتضی محمودی، معصومه؛ یاحقی، محمدجعفر؛ زرقانی، سید مهدی.

نافذ و اندیشه‌های ژرف خود، در سرزمین‌های دیگر نیز شیفتگان و پیروان راستینی یافته است. شبه‌قاره هند جزو نخستین سرزمین‌هایی است که اشعار جامی بدانجا رسید و انقلابی در جهان قلم و اذهان شعرا و نویسندگان این سرزمین ایجاد کرد.

۱-۱- طرح مسئله و سؤالات تحقیق

آثار مآلی جام، چنان با روحیه عرفان‌گرا، تصوف‌پسند و سخت‌کوش اردوزبانان فارسی‌دوست خطه پاکستان سازگار افتاد که تعداد بسیاری نسخه‌های خطی و چاپی، شرح، ترجمه، تقلید و جوابیه، مقاله و حتی پایان‌نامه درباره عبدالرحمن جامی نگاشته شده و در کتابخانه‌های پاکستان موجود است. باین‌حال قسمتی از آن‌ها در حد زمان و امکان نگارنده بررسی شد. در تمام این آثار، دیدگاه فارسی‌پژوهان اردوزبان نسبت به آثار جامی یکسان نبوده است. به‌دلیل فزونی موضوعات و تنوع آثار جامی، پژوهشگران و دانشورانی با گرایش‌ها و رویکردهای متنوع، جذب این آثار شده‌اند. رویکرد تطبیقی، رویکرد تحلیلی-تفسیری، گرایش‌های ادبی و نحوی، مباحث اخلاقی و عرفانی، گرایش تصوف، نعتیه‌ها و ابراز علاقه به شخصیت جامی با نوشتن حجم بسیار از شرح‌حال‌ها و تفسیر تفکرات ملأ جامی، گوشه‌ای از ارادت و احترام مردمان خطه پاکستان به نورالدین عبدالرحمن جامی است. این نوشتار در جست‌وجوی پاسخی برای پرسش‌هایی است از قبیل اینکه استقبال مردمان پاکستان و نیز پیروی گسترده آنان از آثار جامی به‌ویژه نعتیه‌هایش، با چه انگیزه‌هایی صورت پذیرفته است؟ آنان چه رویکردهایی به جامی و آثارش داشته‌اند؟ دلیل رویکردهای پربسامد چه بوده و جامعه پاکستان برای تأمین کدام نیاز بنیادین به این شخصیت روی آورده است؟ گسترش زبان و ادبیات فارسی در پاکستان به‌واسطه کدام‌یک از آثار جامی بوده است؟ در سرزمین پاکستان، پراکندگی جغرافیایی استقبال از جامی چگونه است و تأثیر بزرگان و پیروان سلسله‌های تصوف و فرقه‌های علمی و فکری به چه میزان است؟ تمرکز جریان‌های عقیدتی و فکری بر کدام‌یک از آثار بوده است؟

۱-۲- هدف و ضرورت تحقیق

درباره تصوف در شبه‌قاره، پژوهش‌های متعددی انجام شده و تحلیل‌های بسیاری به رشته تحریر درآمده است. باین‌حال آنچه محققان فارسی‌زبان در اندیشه متصوفان و پژوهشگران عرصه تصوف شبه‌قاره کاویده‌اند، عمدتاً در آثار زبان فارسی شبه‌قاره بوده است. به‌دلیل نبود آشنایی با زبان اردو، به‌طور پراکنده کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌هایی از پژوهش‌های زبان اردو و هندی توسط فارسی‌زبانان نگاشته شده است. از میان تحلیل‌ها و رویکردهای این پژوهش‌های زبان اردو - که زبان مادری و زبان تفکر اندیشمندان سرزمین مورد بحث است - به‌ندرت نوشتاری به زبان فارسی در دست داریم. تصوف و عرفان فارسی ایرانی، با عبور از مرزهای شرقی، در سرزمین عرفان‌پسندان، شبه‌قاره هند، رشد و نمودی خارق‌العاده داشته و هویتی منحصربه‌فرد یافته است. دانستن مشترکات و افتراقات تصوف شبه‌قاره با تصوف ایرانی، برای پژوهشگران این حوزه قابل توجه و مورد نیاز است. این نوشتار با هدف بررسی تطبیقی تصوف دو منطقه، به جست‌وجو در پژوهش‌های زبان اردو درباره تصوف در پاکستان پرداخته است که یکی از بارزترین شخصیت‌های تأثیرگذار بر تصوف در این منطقه، مولانا جامی است. اردوزبانان با رویکردهای متفاوتی از جمله رویکرد تحلیلی و ترجمه، رویکرد تطبیقی، رویکرد تاریخ‌ادبیاتی و شخصیت‌پژوهی به تحقیق درباره او و آثارش پرداخته‌اند.

فراوانی پژوهش‌های زبان اردو با رویکرد عرفان‌پژوهی در تحلیل اندیشه جامی، نشان‌دهنده گرایش عمیق تصوف‌گرایی در پاکستان است. همچنین جایگاه رفیع جامی در تصوف و تأثیر نعتیه‌های او، از شاخصه‌های برجسته تصوف ایرانی در این سرزمین است.

۱-۳- روش تحقیق

برای یافتن زاویه نگاه و علاقه‌مندی‌های اردوزبانان پاکستان درباره موضوعات مختلف در آثار جامی، ابتدا با رویکرد کتاب‌شناسی، نزدیک به هفتاد اثر زبان اردو را از کتابخانه‌های پنج شهر پاکستان - که مهم‌ترین مراکز فارسی‌پژوهی در آن‌ها واقع است - گردآوری کرده‌ایم. سپس با دسته‌بندی هر اثر براساس رویکردها و موضوعات، با شیوه تحلیلی-توصیفی به بررسی موضوعی، آماری و تحلیل رویکردی پژوهش‌ها پرداخته‌ایم تا کتاب‌شناسی و نیز تحلیلی روشن در این موضوع در اختیار پژوهشگران فارسی‌زبان قرار گیرد و رهنمای دیگر پژوهش‌ها در این حوزه باشد. علاقه و پسند مردمان آن دیار به برخی موضوعات و چگونگی دریافت و نتیجه‌گیری آن‌ها از خوانش آثار جامی و نحوه تحلیل و نظریه‌پردازی اردوزبانان، رویکردها و جریانات سیر ارتقای تصوف در پاکستان را مشخص می‌کند. برای جمع‌آوری داده‌های این پژوهش، به کتابخانه‌های پاکستان در شهرهای اسلام‌آباد، لاهور و کراچی مراجعه کرده‌ایم. این بررسی‌ها در راستای شناخت رویکردها و جریان‌های تصوف اردوزبانان پاکستان است. کار تحقیق براساس کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مجلاتی است که در پاکستان نوشتارهایی درباره جامی منتشر کرده‌اند.

از آنجاکه در تعریف نام هر رویکرد، معانی و مفاهیم گاه متعدد به کار می‌رود، تلقی نگارندگان در رویکردهای تاریخ‌ادبیاتی، تحلیلی-تفسیری، متن‌پژوهی و کتاب‌شناسی، مطابق با مفهوم واژگانی آن صورت گرفته است؛ همان تعاریفی که در ادبیات برای این رویکردها معمولاً بیان شده است. رویکرد تطبیقی به پژوهش‌هایی اطلاق شده است که تأثیرپذیری اردوزبانان از جامی را جست‌وجو کرده یا خدمات متقابل فارسی‌زبانان و اردوزبانان را بررسی کرده است و رویکرد تلفیقی به پژوهش‌هایی اطلاق شده که چند رویکرد را هم‌زمان در یک نوشتار پیش گرفته‌اند.

۱-۴- پیشینه پژوهش

در ایران، جست‌وجو در مقالات و پژوهش‌های فارسی نشان می‌دهد مطالعات مرتبط با موضوع جامی در شبه‌قاره یا پاکستان محدود است. از این مطالعات، می‌توان به چند مورد اشاره کرد: مقاله کوتاهی با عنوان «خیام و جامی در شبه‌قاره هند»، نوشته سید کمال حاج سید جوادی که در سال ۱۳۷۸ نگاشته شده است. نگارنده در دو صفحه از این مقاله، چند اثر از جامی که در شبه‌قاره مورد اقبال قرار گرفته را بررسی کرده است. همچنین «کتاب‌شناسی عبدالرحمن جامی» از منیر اوسطی و حمید عابدیها، به برخی از آثار در شبه‌قاره اشاره کرده است. به علاوه مقاله «تجلی مضامین تعلیمی-اخلاقی در هفت اورنگ جامی» (صیادی و جعفری، ۱۳۹۶) و نیز مقاله «بررسی تأثیر جامی بر فرهنگ و هنر عصر نهم ه.ق» از خدیجه دمرچلی و زینب صابر، در این زمینه به بررسی و پژوهش پرداخته‌اند. در پاکستان نیز پژوهش‌هایی انجام شده است که می‌توان به مواردی اشاره کرد؛ برای نمونه، فهرستی از مطبوعات شبه‌قاره هند درباره کتاب‌های جامی با عنوان «کتاب‌شناسی جامی در شبه‌قاره» به‌عنوان پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب نگاشته شده است (ظهیر، ۲۰۰۴). همچنین پایان‌نامه کارشناسی ارشد دیگری درباره شواهد شعری در کتاب الکافیہ جامی با موضوع علم نحو در اورینتال کالج دانشگاه پنجاب در ۱۹۳ صفحه به زبان عربی نگارش شده که به تحقیقات اردوزبانان شبه‌قاره در این موضوع پرداخته است (محمد سجاد حسین، ۲۰۰۲).

۲- بررسی رویکردی، موضوعی و آماری پژوهش‌های زبان اردو درباره جامی و آثارش

اندیشمندانی که به جامی‌شناسی در پاکستان پرداخته‌اند، غالباً از پیروان سلسله نقشبندیه، چشتیه و نوشاهیه هستند؛ هرچند پیروان طریقت بریلوی و نظامی نیز با شور و اشتیاق به تمجید و تکریم وی پرداخته‌اند. به نظر می‌رسد طریقت و مذهب اردوزبانان، عاملی قوی در گرایش به سمت جامی است. هرچند در شبه‌قاره کتاب‌شناسی آثار جامی و پژوهش‌های موردی در

برخی موضوعات مرتبط با او صورت پذیرفته، تاکنون پژوهشی بر آثار فراوان زبان اردو که اردوزبانان دربارهٔ جامی و آثارش نوشته‌اند، انجام نشده و نوع نگاه اردوزبانان و رویکرد پژوهش‌های آنان برای فارسی‌زبانان ناشناخته مانده است. دانستن اینکه پژوهشگران پاکستان در آثار خود به زبان اردو، چه رویکردهایی نسبت به آثار جامی داشته‌اند، به کدام موضوع و کدام زمینه از آثار پرداخته‌اند، اینکه چه دیدگاه‌هایی داشته‌اند و نیز چه تحلیل‌هایی به زبان اردو ارائه داده‌اند، می‌تواند برای محققان فارسی‌زبان حوزهٔ شبه‌قاره بسیار ارزشمند باشد.

گرایش به جامی‌شناسی به دورهٔ خاصی محدود نیست، بلکه از زمان تأسیس پاکستان تاکنون، همچنان دنبال شده است. از نظر جغرافیایی نیز نویسندگانی در همه‌جای پاکستان از جمله کراچی، ملتان، حیدرآباد و حتی شهرهای کوچکی مانند شهرستان «رحیم یار خان»، دست به ترجمه و تشریح آثار جامی زده‌اند؛ البته بیشترین پژوهش‌های زبان اردو در مرکز فرهنگی پاکستان، یعنی در شهر لاهور منتشر شده است و بیشتر ترجمه و تشریح‌ها در انتشارات «الله والے کی قومی دکان» از انتشارات «شمع بک ایجنسی» به چاپ رسیده است.

۱-۲- آفرینش‌ها، نظیره‌ها و نعتیه‌ها

۱-۱-۲- نظیره‌گویی

از زمان حیات جامی تاکنون، شاعران و نویسندگان شبه‌قاره به پیروی از آثار وی در اصناف مختلف قلم زده‌اند و شگفت این است که سلسلهٔ پژوهش دربارهٔ جامی منقطع نشده، بلکه جامی، آن متصوف باکمال، در اذهان پژوهشگران امروز پاکستان همچنان زنده و جاوید است و در عصر حاضر نیز مطالعهٔ جامی و تقلید از آثارش در پاکستان کماکان ادامه دارد. تنوع موضوعات و کثرت آثار جامی، یکی از مهم‌ترین دلایل گرایش اردوزبانان با علایق مختلف به تقلید و تأثیرپذیری از جامی است.

برخی از آثاری که توسط پژوهشگران اردوزبان با تأثیرپذیری و به تقلید از جامی، به صورت منظوم یا منثور به رشتهٔ تحریر درآمده‌اند، بدین قرارند:

ملا عبدالحکیم تته‌ای، متخلص به عطا تتوی، در کتاب هشت بهشت، مثنوی بحرالعرفان را در بحر سبحة‌الابرار جامی سروده است (تتوی، بی‌تا). سیفی، منظومه‌ای به زبان اردو به نام یوسف و زلیخا، با تأثیرپذیری از یوسف و زلیخای جامی سروده است (سیفی، بی‌تا). فایز دهلوی، مثنوی بدن‌نما را در تعریف یار ماه‌سیمما، در بحر سبحة‌الابرار جامی خلق کرده است (فایز، بی‌تا). تلوک چند محروم، اشعاری را در تضمین شعر جامی، به اردو سراییده است (محروم، ۱۹۶۷). تأثیر متن جامی در کتاب کشف‌الحقایق مشهود است (اثر امداد، ۱۹۵۶ م). نعتیه‌هایی از «خوشی محمد ناظر، به نام نغمهٔ فردوس، سه بار تجدید چاپ شده که تضمینی بر اشعار نعتیهٔ مولانا جامی است (ناظر، ۱۹۳۷، ۱۹۷۱ و ۱۹۹۲ م). ضمیری، معراج‌الآمال را به پیروی از مثنوی جامی سروده است (ضمیری، بی‌تا). رباعیات صادق، به پیروی از رباعیات جامی توسط صادق بادی سروده شده است (بادی، بی‌تا). یعقوب چرخ‌ی، مثنوی نی‌نامه را در شرح مثنوی معنوی مولوی، به پیروی از جامی آفریده است. مثنوی دیگری با نام یوسف و زلیخا، به پیروی از یوسف و زلیخای جامی توسط حبیبی سروده شده است. زلالی، مثنوی ذره و خورشید را با پیروی از سبحة‌الابرار جامی منظوم کرده است. مثنوی دل‌ریش، با تاسی از یوسف و زلیخای جامی، توسط محمد عمران تنظیم شده است (عمران، ۱۳۴۰ ق). فیضی نیز مثنوی دیگری با نام یوسف و زلیخا، به زبان اردو و با تأثیرپذیری از یوسف و زلیخای جامی، به نظم درآورده است (فیضی، بی‌تا). یعقوب صرفی کشمیری، مغازی‌النبی (مغازی‌النویه) را با دنباله‌روی از خردنامهٔ اسکندری جامی، به نظم کشیده است. روایح یعقوب صرفی، به پیروی از لوایح جامی نگاشته شده است (فاضلی، ۱۳۴۹ ق). رباعیات یعقوب صرفی نیز به پیروی از رباعیات جامی به نظم درآمده است (صرفی کشمیری، بی‌تا). کنجاهی نیز یک منظومهٔ

یوسف و زلیخا با پیروی از جامی دارد. مبارک‌الله واضح، مثنوی کمند وحدت را در جواب سلسله‌الذهب جامی و مثنوی تاب زنار را در جواب سبحة‌الابرار جامی سروده است (واضح، بی تا).

۲-۱-۲- نعتیه‌سرای و رهروان نعتیه‌های جامی

به یقین می‌توان گفت علاقه وافر ملت پاکستان به شخصیت و آثار جامی به واسطه کلام عارفانه و صوفیانه اوست، به ویژه اشعار نعتیه‌ای او که در منقبت رسول رحمت (ص) سروده شده است. در محافل سماع و قوالی در پاکستان، تا به امروز نعت‌های عاشقانه جامی همچون گل‌های عقیدتی است که شیفتگان سرور کونین (ص)، تقدیم آن حضرت می‌کنند و کلام عارفانه جامی، دل‌های مستعد را وجد و کیف می‌بخشد.

از آنجاکه به گفته نعت‌سرایان حبیب خدا، تصور رفعت و بلندای ذات پربرکت رسول‌الله در شعور بشر نمی‌گنجد، بیان ثنا و توصیف کمال آن حضرت، در حیطه توان شاعر نیست؛ زیرا همواره خدشه افراط و تفریط در توصیف حضرتش لاحق می‌شود؛ چنانکه عرفی شیرازی گوید:

عرفی مشتتاب این ره نعت است نه صحرا آهسته که ره بر دم تیغ است قدم را
(عرفی، ۱۳۷۹: ۴۸)

و دیگری گفته است: با خدا دیوانه باش و با محمد هوشیار. عین القضاة همدانی، در نثر تمهید اصل تاسع، این جمله را با واژه «مصطفی» آورده (مدرسی و همکاران، ۱۳۹۰)؛ اما شاعران پاکستان از جمله اختر شیرانی و دیگر عاشقان رسول‌الله (ص)، آن را با نام محمد به عنوان مصرعی برای تأکید بر لزوم احترام به ساحت رسول خدا ذکر می‌کنند.

به قول اقبال در ارمان حجازش، در این بارگاه اقدس، شرط ادب لازم است؛ در دبستان رسالت، بایزید بسطامی و جنید بغدادی از جلال و هیبت آن حضرت، لرزه بر اندام حاضر می‌شوند:

ادب گاه‌یست زیر آسمان از عرش نازک‌تر نفس گم کرده می‌آید جنید و بایزید اینجا
(اقبال، ۱۹۹۰: ۶۹)

شاعران شبه‌قاره نیز به همین سیاق و با آداب خاص، نعت رسول گفتند. علامه اقبال این شرط ادب را اولین قرینه از قرائن محبت می‌داند:

خموش ای دل بهری محفل میں چلانا نہیں اچھا ادب پہلا قرینہ ہے محبت کے قرینوں میں
(اقبال، ۱۹۹۳: ۵۲)

شیخ عبدالحق محدث دهلوی، عصاره و لب‌لباب نعت را در این دو بیت ریخته است:

یا صاحب الجمال و یا سید البشر من وجهک المنیر لقد نور القمر
لا یمكن الثناء كما كان حقه بعد از خدا بزرگ توئی، قصه مختصر

پیشینه نعت‌گویان به حسان بن ثابت می‌رسد که در حضور رسول‌الله بر منبر مسجد نبوی مدیحه‌سرای می‌کرد. قصیده «برده» از شرف‌الدین بوسیری، چنان مورد توجه حبیب خدا قرار گرفت که شایسته تحسین و انعام آن حضرت شد. همان قصیده‌ای که ملای جام، آن را سرمشق ابراز عشق به حبیب‌الله قرار داد:

امن تذکر جیران بذی سلم مزجت دمعاً جری من مقله بدم

بسیار است نعتیه‌هایی که در خطه پاک و هند، زبانزد خاص و عام است. اردوزبانان، اشعار نعتیه فارسی را همانند اذکار عربی دعا و آیات قرآن، به عشق رسول‌الله می‌آموزند و زمزمه می‌کنند.

از میان شاعران شبه‌قاره که نعتیه‌سرایی را سرلوحه اشعار خود قرار داده‌اند، می‌توان امیرخسرو، عرفی، نظیری، جامی، قدسی، اقبال، امیر مینائی، محسن کاکوروی، احمدرضا بریلوی، کرامت شهیدی، بیدم وارثی، اکبر میرتهی و بهزاد لکهنوی را برشمرد.

مطابق با تجربه شخصی و چشم‌دید نگارنده که سال گذشته برای تحقیق و پژوهش در پاکستان بودم، در پاکستان روزی در نمازخانه کتابخانه‌ای به نماز ایستادم، یکی از کارکنان آنجا در تعقیبات نماز دیدم دست به دعا برداشته و با حالت تضرع می‌خواند:

ز مهجوری برآمد جان عالم	تـرحم یـا نبـی الله تـرحم
نه آخر رحمت للعالمینی	ز محرومان چرا فارغ نشینی؟
بـرون آور سـر از بـرد یـمـانی	که روی توست صبح زندگانی
شـبِ انـدوه مـارا روز گـردان	ز رویست روز ما فیروز گردان

از او پرسیدم آیا فارسی می‌دانی؟ گفت: «نه من و نه مادرم فارسی و عربی نمی‌دانیم؛ ولی مادرم از کودکی همراه سوره‌ها و اذکار نماز، این اشعار نعت رسول‌الله را به من آموزش داد تا در پایان هر نماز برای تقرب به رسول خدا و حصول شفاعت او آن‌ها را بخوانم. من هم از کودکی تاکنون در پس هر نماز، این اشعار را می‌خوانم.» او نه فارسی را از عربی تمیز می‌داد و نه می‌دانست این اشعار از شاعری فارسی‌زبان است. اینگونه است که می‌گویند زبان اسلام در پاکستان فارسی است تا عربی. با بررسی نعت‌های سروده‌شده در شبه‌قاره بعد از جامی، چنین به نظر می‌رسد که گویا همگی رنگ‌وبویی جامی‌گونه گرفته‌اند؛ چنانکه محمدشاه، استاد دانشگاه پنجاب، در خصوص تأثیرگذاری نعتیه‌های جامی در شبه‌قاره می‌گوید:

«جامی صرف بڑے صوفی اور شاعر ہی نہیں بڑے نعت‌گو عاشق رسول (ص) بھی ہیں۔ انہوں نے عشق رسول میں جو نعتیں کہی ہیں وہ اس عشق میں ان کی سرشاری کی غمازی کرتی ہیں جامی کی پرخلوص، پر جوش، پرسوز اور پر اثر نعتیں اپنی مثال آپ ہیں۔ حافظ کی غزل کی طرح جامی کی نعت اس قدر مقبول بارگاہ ہے کہ بعد کا ہر نعت گو شاعر اس سے بھر پور استفادہ کرتا دکھائی دیتا ہے» (ضعیف، ۲۰۰۵: ۷۰).

(جامی فقط یک شاعر و عارف بزرگ نیست؛ برتر از آن، او نعتیه‌گویی عاشق رسول‌الله است که سروده‌هایش، عشق والهانه‌اش را غمازی کرده، آینه‌دار محبت و خلوص اوست. به همین دلیل است که هر شنونده و خواننده‌ای از شعرش متأثر می‌شود. اشعار نعتیه او چنان خالصانه، پرنفوذ، پر جوش و پرسوز است که مثل و ماندی برای آن نمی‌توان یافت. همچنان که غزل حافظ مقبول همگان است، نعت جامی نیز آن قدر مقبول بارگاہ است که هر شاعر نعت‌سرای پس از او، شعر جامی را سرمشق خود قرار داده است).

اقبال لاهوری در مثنوی اسرار خودی، جامی را طیب خود خوانده و وصف محبوب را در نعتیه‌های جامی، علاج درد عشقش می‌داند. او که واله و شیدای رسول‌الله است، از نیوشیدن گوهر سفته جامی مدهوش می‌شود:

کشته انداز ملاً جامیم	نظم و نثر او علاج خامیم
شعر لبریز معانی گفته است	در ثنای خواجه گوهر سفته است

(اقبال، ۱۹۹۳: ۸۶)

نعت‌گویی و سوزوگداز اقبال در بیان محمدشاه چنین است:

«علامه اقبال نے اپنے زمانہ میں جس قدر نعت لکھی ہے اس کا بھی ثانی نہیں ملتا۔ ان کا سوزوگداز عمر کے ساتھ ساتھ بڑھتا گیا اور عشق رسول میں ان کی سرشاری اور استغراق کمال کے درجے پر جا پہنچا» (ضعیف، ۲۰۰۵: ۷۳).

(تعداد نعتیہ‌های اقبال به قدری است که در زمان او ماندی نداشت. او با شنیدن نعت رسول‌الله بی‌اختیار می‌گریست و این سوزوگداز روزبه‌روز بیشتر می‌شد؛ تا حدی که در کهن‌سالی، در عشق به ساحت رسول خدا به مرحله کمال استغراق و سرشاری رسیده بود).

اقبال در این مرحله از عشق عرفانی، بی‌تابی هجر را با شعر جامی به عروج می‌رساند و با حرارت الحان جامی پروانه‌وار می‌سوزد:

گهی شاعر عراقی را بخوانم گهی جامی زند آتش به جانم
ندانم گرچه آهنگ عرب را شریک نغمه‌های ساربانم
(اقبال، ۱۹۹۳: ۱۱۸)

اقبال در تبعیت از جامی چنان پیش رفت که به حجاز نرفته، هزاران گل عقیدت نبوی از حجاز به ارمغان آورد. در آخرین اثرش، ارمغان حجاز، نعت رسول سرود و از این دنیا به سوی معشوق رخت بر بست.

۲-۲-۲- رویکرد ترجمه؛ تلفیقی از ترجمه، تشریح و تاریخ ادبیات

در بیشتر آثاری که در این پژوهش بررسی شد، اردوزبانان بیش از یک رویکرد را دنبال کرده‌اند. آنان در نیمی از اثر تنها به شخصیت و شرح احوال جامی پرداخته و در نیمی دیگر به تشریح آنچه از آثار جامی می‌پسندیدند، پرداخته‌اند. از جمله کتاب‌هایی که رویکرد تلفیقی دارد، کتاب «مولانا جامی: حیات اور شاعری» نوشته شمس‌الدین احمد است. نیمه اول کتاب، رویکرد تاریخ ادبیاتی دارد و به تفصیل به زندگی و شرح حال جامی می‌پردازد. نیمه دوم کتاب، رویکردی تحلیلی-تفسیری دارد و به تحلیل اشعار جامی به زبان اردو پرداخته و منتخبی از غزلیات، نعتیها و مدحیه‌های جامی را تشریح کرده و بر آنها تعلیقاتی نوشته است.

وسعت اطلاعاتی که مردم پاکستان درباره ملّا جامی داشته‌اند و ارتباطی که با او برقرار کرده‌اند، بیش از مقالات و نوشتارها درباره جامی، به واسطه ترجمه‌ها و شرح‌هایی از آثار جامی است که به زبان اردو و دیگر زبان‌های محلی این سرزمین صورت گرفته است. در دوره‌های بعد که زبان‌های محلی و زبان اردو جای زبان فارسی را گرفتند، این ترجمه‌ها و شرح‌های غیرفارسی، اهمیت ویژه‌ای در تحقیقات جامی پژوهان یافتند. مترجمان اردوزبان در دیباچه برخی از ترجمه‌های آثار جامی، بیشتر به معرفی شخصیت و شرح حال جامی پرداخته‌اند و برخی تنها به اصل ترجمه اکتفا کرده، بدون هیچ مقدمه‌ای، آثار جامی را به اردو برگردانده‌اند.

۲-۲-۱- نفحات الانس

نفحات الانس جامی بارها به زبان اردو و دیگر زبان‌های پاکستان ترجمه و تشریح شده است. از مجموع ترجمه‌ها و شرح‌هایی که در این پژوهش بررسی شد، یازده مورد متعلق به نفحات الانس است. این امر نشانگر رویکرد تاریخ ادبیاتی مردم پاکستان و توجه به شخصیت‌های عرفان و تصوف است که آنان را اولیاءالله می‌دانند و آشنایی با سیره زندگی و شخصیت آنان را ذریعه کسب فیض الهی می‌شمارند.

احمدعلی چشتی نظامی، با مقدمه‌ای طولانی بر شخصیت و آثار جامی (هشتاد صفحه)، شرح حال ششصدویست و پنج ولی‌الله را در ترجمه کتاب نفحات الانس، با نام «چھ سو پچیس اولیا کی سوانح عمری» گرد آورده است. کتاب حیات صوفیه که ترجمه اردوی گزیده نفحات الانس است، توسط پژوهشگری از شهر کوچک رحیم یار خان به رشته تحریر در آمده است

(محمد ادريس، بی‌تا). نفعات‌الاردو ترجمه اردوی نفعات‌الانس به‌قلم اندیشمندی از سلسله چشتیه است (چشتی، ۲۰۰۳). ترجمه اردوی دیگری از نفعات‌الانس از نویسنده‌ای بریلوی‌مذهب، بارها در شهر کراچی و لاهور منتشر شده که نشانه نیاز و توجه جامعه در دهه‌های اخیر به نفعات است (بریلوی، ۱۳۶۲). یک ترجمه اردوی دیگر از نفعات‌الانس نوشته احمدعلی در سال ۱۹۰۷ منتشر شد. یک ترجمه تحت‌اللفظی همراه با متن فارسی نفعات، توسط غلام مصطفی خان انجام شده است. وصال احمدی، نوشته خواجه بدرالدین و ثانی، جانشین شیخ سرهندی، ترجمه تشریح دیگری از نفعات به زبان اردوست (و ثانی، ۱۳۱۶ ق). همچنین ترجمه‌ای به‌قلم اندیشمندی از شهر سیالکوت نوشته شده است (صدیقی، ۱۳۹۶ ق).

۲-۲-۲- لویح

دومین اثر جامی، لویح است که در میان جامی‌پژوهان پاکستان از محبوبیت بیشتری برخوردار بوده و ترجمه‌ها و تشریح‌های بیشتری را در زبان اردو به خود اختصاص داده است.

ترجمه اردوی لویح از جالندهری بارها در لاهور به چاپ رسیده است. همچنین آثار دیگری مانند مجموعه تصوف (ترجمه اردوی لویح جامی و شرح رباعیات جامی) (فاضلی، ۱۳۴۹)، اردو ترجمه مع شرح لویح جامی (ربانی، ۱۹۸۶ م)، تجلیات دل (ترجمه اردوی لویح جامی) (حیدرآبادی، ۱۳۳۲)، ترجمه اردو و شرح لویح جامی (فاضل، بی‌تا)، ترجمه اردوی لویح (فیض، ۱۹۹۹ م)، نمونه‌هایی از ترجمه و شرح‌های کتاب لویح است که در کتابخانه‌های پاکستان یافت می‌شود.

۲-۲-۳- یوسف و زلیخا

اثر دیگر پرتطرف‌دار جامی در پاکستان، یوسف و زلیخا است. قادر علی فگار عظیم‌آبادی، مثنوی عشق‌نامه را که ترجمه اردوی منظوم یوسف زلیخای جامی است، سروده (عظیم‌آبادی، ۱۳۰۱ ق) و مولوی سعید احمد، ترجمه اردوی مثنوی از این اثر نگاشته است (مولوی سعید احمد، ۱۳۲۴ ق). احمدعلی، نیز ترجمه یوسف و زلیخای جامی را به زبان اردو به نظم درآورده است.

۲-۲-۴- اربعین جامی یا چهل حدیث

اربعین جامی یا چهل حدیث، اثر دیگر مورد استقبال در پاکستان است. ترجمه اردوی منظوم این اثر، سروده ظفر علی‌خان، بارها در پاکستان تجدید چاپ شده (۱۹۵۶ م، چاپ دوم: ۱۳۳۶ ق). موارد دیگر شامل مخزن نجات (ترجمه اردوی منظوم چهل حدیث) نوشته شرف‌الدین احمدخان (۱۹۲۷ م) و نیز اردو ترجمه رساله اسرار الجلی فی ذکر الخفی جامی به‌قلم خواجه احمد حسین (۱۹۵۷ م) است.

۲-۲-۵- آثار دیگر جامی

آثار دیگر جامی که به زبان اردو در پاکستان ترجمه و تشریح شده، از این قرار است:

مظفرالدین معلی حیدرآبادی، مثنوی حمایت‌الاسلام (حمایت‌نامه ایمان) را که ترجمه اردوی منظوم عقاید جامی است، سروده است (۱۳۳۲ ق). ترجمه اردوی بهارستان جامی توسط ظفر علی‌خان انجام شده است (ظفر علی، بی‌تا)، ملک غلام محمد فاضل، ترجمه اردوی تحفة‌الاحرار جامی را نوشته است (فاضل، بی‌تا)، شمس‌الدین قادری، کتاب مفاتیح‌الاعجاز را ترجمه اردو کرده و شرح رباعیات جامی را همراه با آن آورده است (شمس قادری، ۱۹۱۲ م)، محمد عبدالحکیم شرف قادری، ترجمه اردوی اشعة‌اللمعات را نگاشته است (۱۹۹۰ م)، ترجمه اردوی شواهد‌النبوه جامی به‌قلم ابوالطیب محمدشریف عارف نوری نوشته شده است (۱۹۹۹ م)، ضیاء احمد بدایونی گزیده‌ای از آثار جامی را با نام سمن‌زار منتشر کرده که ترجمه

اردوی سه غزل از جامی است (۱۹۶۸ م، چاپ دوم: ۱۹۸۷ م). اشرف علی تھانوی ترجمه اردوی خصوص الکلم فی حل فصوص الحکم مع الحل الاقوم لعقد فصوص الحکم جامی را سه بار به چاپ رسانده است (بی تا، ۱۹۹۳ م، ۱۹۹۸ م). در میان ترجمه‌های آثار جامی در کتابخانه‌های پاکستان، ترجمه‌هایی به زبان‌های دیگر پاکستان نیز به چشم می‌خورد. عبدالقادر خان ختک، منظومه یوسف و زلیخای جامی را به زبان پشتو ترجمه کرده (ختک، بی تا) و نویسندگانی از ایالت سند، رساله سلامان و ابدال جامی را به زبان سندھی ترجمه کرده است (جلبانی، بی تا).

۲-۳- رویکرد تحلیلی-تفسیری

یکی از آثاری که در پاکستان به‌ویژه در گروه‌های زبان و ادبیات عربی و حوزه‌های علمی بسیار مورد توجه قرار گرفته، کتاب الفوائد الضیائیة علی متن الکافیة فی النحو بوده که تشریح کتاب الکافیة فی النحو نوشته ابن حاجب است. مترجمان و شارحانی که برای غنی‌سازی مدارس و بهره‌مندساختن طلاب از تعالیم ملای جام، به آثارش روی آورده‌اند، رویکرد زبانی-ساختاری و گرایش ادبی-نحوی داشته‌اند. بیشتر اینگونه آثار جزو کتب درسی مدارس، دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمی پاکستان بوده و هستند. افرادی مانند عبدالواسع هانسوی، محمدرضا بن محمد اکرم ملتانی، محمد کلهوی ملتانی و محمد سلطان خوشایبی به تشریح و تحشیه کتاب‌های جامی پرداخته‌اند (شفیع، ۱۹۸۰: ۵۶). در این زمینه دکتر اختر راهی در کتاب «تراجم کتب فارسی به زبان‌های پاکستانی»، روند رواج‌یافتن تشریح‌ها و ترجمه‌های آثار جامی در مکتب‌ها و مدارس شبه‌قاره هند را به تفصیل بیان داشته است.

از جمله کتاب‌هایی که در تشریح شرح جامی به زبان اردو نگاشته‌اند، الصرح النامی، ترجمه اردوی شرح جامی (الفوائد الضیائیة) به قلم مفتی غلام سرور است (۱۹۷۸ م). کتاب دیگری که شرح جامی را به اردو ترجمه و تشریح کرده، کتاب اغراض شرح جامی نوشته ابو اویس محمد یوسف القادری است که در حدود پانصد صفحه، علاوه بر شرح و ترجمه، به مباحثی دیگر از جمله شخصیت و آثار جامی پرداخته و همچنین واژگان و ملفوظات تصوف در اندیشه جامی را بررسی کرده است. از دیگر شارحانی که این کتاب را به تفصیل به اردو تشریح کرده‌اند، محمد شبیر نعیمی پورنوی است که کتابی با عنوان نوادر النعیمی بحل شرح ملای جامی نوشته است. عبدالغفور لاری نیز بر الفوائد الضیائیة جامی که خود شرح کتاب الکافیة فی النحو اثر ابن حاجب است، تحشیه نوشته و پس از او، ملای نظام‌الدین محمد سهالوی، تعمیم و ترمیمی بر آن نوشته است. بدین ترتیب تشریح در تشریح سلسله کتاب‌هایی در مبحث نحو الکافیة جامی نگاشته شده و تدریس می‌شوند.

از نظری دیگر، جامی به‌عنوان ادیب والامقام و متبحر در فنون شعر و ادب، نظر فرهیختگان بسیاری را به خود جلب کرد. جامی علاوه بر ادبیات عرفانی، نحو عربی و ادبیات غنائی، با رساله‌هایش درباره عروض و قافیة، توانست بخشی از نیازهای ادبی روبه‌رشد شبه‌قاره را برآورده سازد. او از میان شاعران شبه‌قاره، شیدای امیرخسرو دهلوی بود. جامی در آثارش بارها مقام او ستوده است. همانند امیرخسرو دهلوی، مثنوی‌های هفت‌گانه جامی نیز دو مأخذ عمده داشته و تأثیرپذیری جامی از امیرخسرو در موضوع و فن شعر، برای مردم شبه‌قاره چنان خوشایند و ملموس است که پیوندی عمیق میان مردمان این سرزمین با ملای جام به‌وجود آورده است.

نکته دیگر که در این زمینه حائز اهمیت است، رواج و گسترش زبان فارسی توسط آثار جامی در پاکستان است. از آنجایی که فراگیری زبان فارسی مانند زبان عربی به‌عنوان زبان کتب اسلامی مورد توجه است، شرح‌هایی به زبان فارسی ساده نوشته شده است. در این شرح‌ها، کلمات فارسی مشترک و رایج در زبان اردو، بیشتر به‌کار رفته که در عین فارسی‌بودن، برای مخاطب اردو زبان قابل فهم است. این امر باعث رواج بیشتر زبان فارسی در مدارس دینی شده و بدین ترتیب، آموزش نحو عربی از کتاب الکافیة ابن حاجب، به‌واسطه شروح فارسی که به‌قلم اردو زبانان بر شرح عربی جامی (الفوائد الضیائیة) نوشته شده، صورت می‌گیرد.

۲-۴- رویکرد تاریخ ادبیاتی

جای بسی شگفتی است که شاعری اندیشه‌های صوفیانه و تغزلی را به زبان فارسی و تازی سروده و تألیف کرده، اما در اندیشه اندیشمندان اردوزبان و همچنین در میان عوام‌الناس که فارسی و عربی نمی‌دانند، چنان ستوده و بلندمرتبه است که نه تنها ترجمه‌ها و شرح‌های فراوان به زبان اردو بر آثارش نگاشته‌اند، بلکه برای فهم عمیق‌تر آثارش و رجوع به منابع اصلی، یادگیری زبان فارسی و عربی مورد توجه جدی آنان قرار گرفته است. جامی‌پژوهی در شبه‌قاره زمینه گسترش زبان و ادب فارسی در این سرزمین را فراهم آورده است.

در تمام تذکره‌های عمومی که در شبه‌قاره نوشته شده‌اند، از خاتم‌الشعرا، جامی، به‌نیکی یاد شده و جایگاه او در اذهان ادیبان و نویسندگان شبه‌قاره با جایگاه فردوسی و حافظ و سعدی و مولانا برابری می‌کند. عمده‌ترین دلیل محبوبیت جامی در شبه‌قاره، پیروی او از امیرخسرو دهلوی به‌ویژه در غزل و مثنوی بود. جامی به‌پیروی از او، دیوان خود را در سه بخش گرد آورده است.

درباره شخصیت و آثار جامی، بسیاری از فارسی‌پژوهان پاکستان دست به قلم برده و جایگاه جلیل جامی را نزد اردوزبانان پاکستان ستوده‌اند. یکی از جامی‌پژوهان می‌نویسد: «در شبه‌قاره در روزگاری که داخل مرزهای ایران، شعر و ادب، دیگر آن فروغ گذشته را نداشت، جامی مأخذ رویکردهای نوین در ادبیات فارسی این سرزمین و ادبیات رایج در داخل مرزهای ایران بوده است. می‌توان گفت جامی در مقام آخرین شاعر بزرگ سبک عراقی، در میان شاعران و ادیبان شبه‌قاره جایگاهی ویژه داشت» (میرزا، ۱۹۸۹: ۶۸). محمد شفیع نیز بر این نظر است که مولانا جامی میراث مشترک ایران و افغانستان و شبه‌قاره پاک و هند است. جامی در طول حیاتش با سلاطین و اکابر علوم و فنون و مشایخ ترکستان، هندوستان، روم، ماوراءالنهر، عراق و... در ارتباط بود و در این ممالک شهرت و مقبولیت فوق‌العاده‌ای داشت؛ اما اثر و رسوخ جامی در شبه‌قاره پررنگ‌تر به چشم می‌خورد. اگرچه جامی هیچ‌گاه به شبه‌قاره سفر نکرد، تأثیرات معنوی بسیاری بر این خطه گذاشت. ملاقات جامی با علمای هند، رفتن شاگردان جامی به شبه‌قاره و در آخر، تأثیرپذیری جامی از سبک هندی (تقلید از امیرخسرو دهلوی در شعر)، ماحصل روابط معنوی جامی با شبه‌قاره است. به همین دلیل ماهران شعر و اسلوب این‌طور گفته‌اند که در شعر فارسی، اسلوب دقیق هندی توسط جامی از هرات به دهلی و دکن رسید (شفیع، ۱۹۸۰: ۵۶). ظهیر نیز هم‌سو با دیگران می‌نویسد: «آثار جامی در دوره حیات وی به شبه‌قاره رسیدند و مقبولیتی عام یافتند؛ از جمله نفعات‌الانس، رساله در حقایق دین، رساله سؤال و جواب هندوستان، اشعار جامی که به‌وسیله محمد غوث قادری اوچی به هند رسید. سر مقبولیت جامی در شبه‌قاره، رویکرد تصوف و علاقه‌مندی مردم این سرزمین به جریان صوفی‌گری است و قلم جامی در نگارش موضوعات صوفیانه همه‌فهم و سهل است. در آن سلاست و تراکیب، توضیح عبارات و الفاظ، تلخیص مقاصد و معانی و سهولت نکات و شرح اسرار و رموز، به زبان‌های ساده بیان شده است. جامی در کتاب‌های خود از حیث افکار و نظریات مذهبی و اسلوب، نزدیک‌تر به اسلوب و سبک هندی است» (ظهیر، ۲۰۰۴: ۳۴). برخی به زبان اردو و گروهی به فارسی به وصف کمالات جامی پرداخته‌اند. بیشتر این توصیفات با نقل‌قول‌هایی از بزرگان ادبیات ایران که مقام جامی را ستوده‌اند یا مستشرقان اروپایی که به توصیف گستره نفوذ کلام او از هند تا دولت عثمانی اشاره کرده‌اند، آغاز می‌شود. نگاه اردوزبانان به جامی چنان است که او را در اوج شعر، هم‌نشین مولوی، سعدی و حافظ می‌دانند و اشعارش را آسان‌فهم، مؤثر و دلربا می‌شمارند.

۲-۵- رویکرد عرفان‌پژوهی

به‌طور کلی محبوبیت و مرتبت جامی نزد عوام‌الناس در پاکستان مقامی است که او در عالم عرفان و تصوف دارد و قطب و مرشد پیروان طریقت بوده است. به‌ویژه او را محقق و نظریه‌پرداز توانمند سلسله نقشبندیه می‌دانند که پیروان معتقد بسیار در خطه پاکان شبه‌قاره دارد. جامی به‌دلیل توانایی محرز که در شرح معضلات تصوف و عرفان، به نظم رافع دلپذیر و به نشر

فصیح عالمانه داشت، عرفان ایرانی را که در عهد وی به ابتدال می‌گرایید، در پایه و اساسی عالمانه نگاه داشت و از این راه توانست در صف بزرگ‌ترین مؤلفان و شاعران عارف و صوفی مشرب پارسی‌گوی جای گیرد. می‌توان گفت تبحر جامی در تصوف و نعتیه‌سرایی، دلیل روشنی برای روی آوردن به او توسط مردمان صوفی‌پسند و شیفته رسول‌الله در پاکستان، از آغاز تاکنون است. شمس بریلوی معتقد است که جامی یکی از بزرگ‌ترین شعرا و استادان تصوف قرن نهم هجری بوده و آخرین شاعر مکتب تصوف در ایران است (بریلوی، ۱۳۶۲: ۱۷). از آنجاکه جامی به مشایخ عصر خود علاقه و افری داشت و به مشایخ نقشبندی از جمله سعدالدین محمد کاشغری و ناصرالدین عبیدالله، معروف به خواجه احرار، ارادت بسیار داشت و پس از آنان در سلک رؤسای طریقت نقشبندی درآمد، در میان شاعران فارسی‌گو و نویسندگان فارسی‌نویس شبه‌قاره، چهره‌ای آشنا بود. او در گستره عرفان و تصوف آن دیار به مقامی رفیع دست یافت (شفیع، ۱۹۸۰: ۵۸).

نظر میرزا درباره اندیشه‌های عرفانی جامی چنین است: «جامی شارح اندیشه‌های ابن عربی و معتقد به نظریه وحدت وجود بود. اعتبار فراوان داشت. عرفان در شبه‌قاره پیشینه‌ای بس طولانی داشت. از راه استیلا بر این سرزمین پهناور، مجهز شدن به عرفان و تصوفی متفاوت با آنچه تا آن زمان در شبه‌قاره در قالب مکاتب گوناگون هندویی و بودایی رواج داشته، ممکن شده بود. در چنین دورانی جامی نزدیک‌ترین فرد به دوره استیلا کامل فرمانروایان مسلمان در شبه‌قاره بود. جامی در پیوند عرفان ایران و شبه‌قاره، وجودی لازوال است که تأثیری شگرف داشته است» (میرزا، ۱۹۸۹: ۱۶).

جامی همچنین به‌عنوان فقیهی متشرع در شبه‌قاره همواره در جایگاه مأخذی موثق بوده و هست؛ چنانکه علاوه بر منظومه‌ها و متون ادبی و عرفانی، متون دینی او همچون رساله «در مناسک حج» را نیز فراوان می‌خواندند و تفسیر می‌کردند. با تأثیرپذیری و پیروی از آن متون، عالمان و متشرعان هندی آثاری گران‌مایه آفریده‌اند.

۲-۶- رویکرد نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی

فهرست‌نویس برجسته و کتاب‌شناس شهیر پاکستان، عارف نوشاهی، در کتاب مهم خود، جامی، که ترجمه اردوی کتاب جامی نوشته علی اصغر حکمت است، علاوه بر ترجمه متن فارسی که مقدار اندکی از این کتاب را دربر می‌گیرد، حواشی مفصل و ارزشمندی بر آن نوشته است. نوشاهی در این کتاب، پژوهش‌های ژرف خود را درباره آثار جامی در قالب دسته‌بندی دقیق آثار جامی، به همراه تحلیل موشکافانه‌ای از فهرست‌های موضوعی منظم از تألیفات جامی ارائه کرده است. مطابق با نظر نوشاهی، آثار مستقلی که در نسبت‌دادن آن‌ها به جامی هیچ شبهه‌ای نیست، ۵۷ کتاب است. وی بخش اول پژوهش خود را به معرفی و تبیین این کتب مختص کرده است. بخش دیگر کتابش به اقتباس‌های مشهور جامی اختصاص دارد که در این قسمت ۱۵ کتاب را بررسی کرده است. بخش دیگر را به آثاری از جامی اختصاص داده که نام آن‌ها در فهرست‌ها و تذکره‌ها آمده، ولی امروزه در دسترس نیستند و تعداد آن‌ها را ۴۸ اثر برشمرده است. بخش آخر، آثاری را شامل می‌شود که به جامی منسوب شده‌اند، اما نوشاهی ادعا کرده این کتاب‌ها اثر جامی نیستند. این کتاب یکی از منابع موثق در پژوهش‌های نوین درباره جامی به زبان اردو است که در دهه اخیر به چاپ رسیده است.

همچنین نوشاهی در این کتاب با جملاتی نغز و پرمایه، تفکر و شخصیت جامی را برای مخاطب اردو زبان به‌خوبی به تصویر کشیده است. او تبحر جامی در به‌کارگیری اصطلاحات تصوف در شعر و مهارت او در اخذ مفهوم از عربی و ترجمه دقیق به فارسی را چنین توصیف می‌کند:

«جب شاعری میں تصوف کی اصطلاحات اور حقایق کے بیان کی بات چل نکلتی ہے تو وہاں جامی سب شاعروں کو پیچھے چھوڑ جاتے ہیں - عربی مضامین روایات اور اقوال سے مطلب اور مفہوم اخذ کرنے اور انہیں فارسی میں منتقل کرنے کی مہارت میں جامی کا کوئی ثانی نہیں ہے، ترجمے کے کام میں «امانت و دیانت»، ان کا شیوہ تھا» (نوشاهی، ۱۹۸۹: ۳۳۹).

محمد شفیع با مطالعہ دقیق آثار جامی، او را «ذوالفنون و جامع الصفات» می داند و از گوناگونی مباحثی که در هریک نظراتی دقیق و متقن داده و نیز تعدد آثارش که نشانگر قوت تخلیق بی نظیر اوست، در شگفت است:

«جامی کی نگارشات متنوع بھی ہیں اور متعدد بھی۔ ان کے مطالعے سے پتا چلتا ہے کہ مولانا کی تخلیقی قوت میں کس قدر لچک تھی اور کتنے مختلف علوم تھے، جن میں ان کی نظر نہایت گہری اور زبان و اسلوب پر پوری دسترس حاصل تھی» (شفیع، ۱۹۸۰: ۵۹)۔

شرقپوری نیز نکتہ آفرینی ها و نیز تأثیرات شگرف جامی بر شاعران و متفکران پس از خود را وجه ممتاز شدن جامی در قرن نهم دانسته و او را خاتم الشعرا خوانده است. او جامی را در شعر، هم طراز انوری، مولانا، حافظ و... قرار داده است:

«جامی کے شعر کی تاثیر اور نکتہ آفرینی کی وجہ سے انہیں نویں صدی ہجری کا بزرگ ترین شاعر اور آخری شعرا بزرگ میں شمار کیا جاتا ہے۔ اور ان کا نام انوری، رومی، حافظ، خیام اور سعدی کی ردیف میں رکھا جاسکتا ہے، جامی نے صرف شعر ہی نہیں کہے بلکہ فنون، علم دین اور ادب و تاریخ میں بھی انہیں بڑی مہارت حاصل تھی» (شرقپوری، ۱۹۷۹: ۱۶۹)۔

پژوہشگران برجستہ دیگری از جمله ظہورالدین احمد، عبدالشکور احسن، اختر راہی، سید محمد عبداللہ، محمد بشیر حسین، عبدالحمید بزدانی، مولوی محمد شفیع، سید خضر عباسی نوشاہی، سید سرفراز علی رضوی، افسر صدیقی امرہوی، جمیل احمد رضوی شرقپوری، منظور احسن عباسی، مشفق خواجہ، غلام سرور، سید شرافت نوشاہی، قاضی عبدالنبی کوکب، محمد متین ہاشمی، سید محی الدین زور قادری و... درباره احوال و آثار مولانا جامی تحقیقات گران سنگی تألیف کردہ اند (رضی، ۱۳۵۶: ۱۲)۔

۲-۷- مراکز نگہداری و فہرست نگاری نسخ خطی آثار جامی

در شبہ قارہ پیش از ایجاد چاپخانہ، بسیاری از فرہیختگان، نسخ خطی از آثار جامی را در کتابخانہ های خصوصی خود نگہداری می کردند. هنوز ہم برخی از افراد، نسخ خطی را در کتابخانہ های شخصی خود نگہداری می کنند. در فہرست های نسخ خطی کتابخانہ های شبہ قارہ، بہویژہ فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان از احمد منزوی و فہرست نویسی عارف نوشاہی، اعداد و شمار آثار جامی گردآوری شدہ است. پس از آغاز بہ کار چاپخانہ ها، آثار جامی نشر و گسترش بیشتری یافت.

اگرچہ درباره نسخ خطی و چاپ های قدیمی توسط جامی پژوہان، فہرست هایی نوشتہ شدہ و پایان نامہ ای نیز بہ عنوان کتاب شناسی آثار جامی در شبہ قارہ گردآوری شدہ، همچنان در گنجینہ های کتابخانہ های شخصی افراد سرشناس در پاکستان، نسخہ های خطی و چاپی شایان توجہی وجود دارد کہ فہرست نویسی نشدہ است؛ از این رو نمی توان تعداد نسخ خطی و چاپی قدیمی آثار جامی را با اطمینان برشمرد.

در کتابخانہ ها اغلب قسمتی مجزا با نام «گوشہ جامی» وجود دارد کہ آثار جامی و پژوہش های مرتبط با او در آن نگہداری شدہ و دردسترس پژوہشگران قرار می گیرد. فہرست برخی از این کتابخانہ ها و مراکز کی کہ برای این پژوہش مورد بررسی قرار گرفت، از قرار زیر است:

کتابخانہ ملی اسلام آباد، کتابخانہ دانشگاه نومل، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان راولپندی، کتابخانہ مرکزی دانشگاه کراچی و کتابخانہ گروہ ادبیات فارسی و اردوی دانشگاه کراچی، قومی مقتدرہ زبان (فرہنگستان زبان اردو در اسلام آباد)، بیدل لایبریری و لیاقت نیشنل لایبریری (کراچی)، کتابخانہ دانشکدہ خاورشناسی (اورینتیل کالج)، کتابخانہ مرکزی دانشگاه پنجاب، گروہ اردو، عربی، پنجابی و... از پنجاب یونیورسٹی، کتابخانہ عمومی پنجاب در شہر لاہور، شعبہ فارسی دانشگاه پنجاب

اورینتیل کالج، شعبه اقبالیات دانشگاه پنجاب، دانشکده دولتی (گورنمنت کالج لاهور)، کتابخانه ایوان اقبال و کتابخانه قائد اعظم یونیورسیتی در اسلام آباد، کتابخانه دیال سنگه ترست، خانه‌های فرهنگ ایران در شهرهای کراچی، لاهور، راولپندی و...

۲-۸- آثار چاپ شده جامی در پاکستان

با نگاهی به فراوانی نسخ خطی و آثار چاپی جامی در پاکستان، میزان توجه و علاقه اردوزبانان به این شاعر نمایان می‌شود. تعداد زیادی از آثار جامی بیش از ده بار در مدت کوتاه تأسیس پاکستان تا اکنون به چاپ رسیده است که این خود نشان‌دهنده مقبولیت و استقبال گسترده از آثار جامی در پاکستان است. قسمتی از نسخ خطی و چاپی آثار جامی موجود در کتابخانه‌های پاکستان در زیر فهرست شده است:

فهرست نسخه‌های خطی منظوم آثار جامی

اعتقادنامه، پنج گنج (خمسه)، تحفة الاحرار/تحفة الابرار، قصیده جلاء الروح، چهل حدیث منظوم (چهل کلمه، اربعین)، خردنامه اسکندری، منظومه دستور معما، دیوان جامی، سبحة الابرار، سلامان و ابسال، سلسله الذهب، شرح قصیده برده، شرح مئة عامل (عوامل منظوم)، فتوح الحرمین، کلام جامی، قصیده لجة الاسرار، لیلی و مجنون، مختصر الفقه، هفت اورنگ، یوسف و زلیخا.

فهرست نسخه‌های خطی منثور آثار جامی

اشعة اللمعات (شرح لمعات عراقی)، اصطلاحات صوفیان، بهارستان، پاس انفاس (سررشته طریق خواجگان)، چند حواشی جامی، خوابنامه منظوم، دستور معما یک، دستور معما دو (معمای صغیر)، رساله صغیر، رقعات جامی (منشآت جامی)، شرح بیبی از دهلوی، شرح حدیث عما (شرح حدیث اباذر)، شرح رباعیات جامی، دلیل الحجاج، حیرت الصراف، حليلة الحلل (رساله معمای کبیر)، حیرت الصراف، شرح مثنوی یا جنونیه، صرف فارسی منظوم و منثور (صرف اللسان)، رساله در عروض (مجمع الاوزان)، لوایح، مختصر وافی به قواعد (در قواعد علم قوافی)، الرساله وافیه فی علم القافیه، مراتب سته، ملفوظات جامی، مناسک حج، میرزا همدم و جامی، نی‌نامه (شرح دو بیت مثنوی نائیه)، شواهد النبوة لتقوية یقین اهل الفتوة، لوامع انوار الکشف والشهود علی قلوب ارباب الذوق والوجود (شرح قصیده خمیره)، نفحات الانس من حضرات القدس، نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص، شرح فصوص الحکم (عربی)، شرح ملا جامی یا الفوائد الضیائیه (عربی).

فهرست آثار چاپی منظوم جامی

آیات جلی؛ یعنی اقوال زرین حضرت علی با ترجمه حضرت جامی، اربعین (ترجمه فارسی منظوم چهل حدیث نبوی)، اعتقادنامه، تجنیس اللغات، تحفة الاحرار، دیوان کامل جامی، رساله تجنیس خط، سبحة الابرار، سلسله الذهب، سلامان و ابسال، شرح مائة عامل (ضمن مجموعه نجومیر)، شرح مناجات جامی، صدای عاشقان، عقاید جامی، قصه احمد جامی (چهار پری)، قصیده برده شریف، کلیات جامی، لمعات جمال (حمد و ثنا و نعت و منقبت)، لوایح جامی، محبت‌نامه، هفت اورنگ، یوسف و زلیخا.

فهرست آثار چاپی منثور جامی

اشعة اللمعات (شرح لمعات عراقی)، انشای جامی / رقعات جامی، بهارستان، الرساله الوافیه فی علم القافیه یا مختصر وافی در علم قوافی، شرح بیبی از امیر خسرو دهلوی، شرح بیتین، شرح رباعیات، شرح النقایة مختصر الوقایة، شواهد النبوة لتقوية اهل فتوة، صرف میر، عروض و قافیه، عقد المرجان (قصه یوسف و زلیخا)، لمعات مع شرح عبدالرحمن جامی، لوامع جامی یعنی شرح قصیده میمیه و تائبه فارضیه مع شرح بیت امیر خسرو دهلوی، نامه جامی به نوائی، نفحات الانس من حضرات القدس، نقد النصوص شرح نقش الفصوص، نی‌نامه (شرح دو بیت مثنوی)، حاشیه شرح الکافیه، شرح فصوص الحکم، شرح ملا جامی (فوائد الضیائیه فی حل مشکلات الکافیه).

۳- نتیجه‌گیری

روی‌آوری خارق‌العاده‌ی خواص و عوام شبه‌قاره به جامی و آثارش را می‌توان مرهون چند عامل برشمرد: اول اینکه جامی به سبک امیرخسرو دهلوی نگاشته و سروده است؛ یعنی سبک هندی/عراقی را از شبه‌قاره اخذ کرده و سپس در قالب آثار فراوانش به مردمان آن سرزمین که واله این طرز شعر و نثر هستند، منعکس کرده و از این‌رو طرف‌داران بی‌شماری جذب کرده است.

دوم، مردم صوفی‌مسلك و اردوزبان پاکستان در فهم اصطلاحات فارسی و عربی تصوف مستأصل بوده‌اند و جامی با بیانی سهل و آسان، واژگان تصوف را تشریح کرده و بدین‌طریق عرفان‌گرایی و صوفی‌گری را حتی برای عوام‌الناس قابل‌فهم کرده است. از سویی دیگر، جامی را محقق و نظریه‌پرداز عظیم سلسله نقشبندیه دانسته‌اند و از این‌رو معتقدان بسیاری گرد آثار او حلقه زده‌اند.

سوم، مسلمانان شبه‌قاره اشتیاق وصف‌ناپذیری به وجود گرامی رسول خدا (ص) دارند و نعتیه‌های جامی از لحاظ کثرت و تنوع و مفاهیم عمیق عاطفی نسبت به پیغمبر رحمت، این اشتیاق را اقناع کرده و خیل عظیم عاشقان رسول‌الله در شبه‌قاره را شیدای خود کرده است؛ چنانکه براساس یک تجربه شخصی در پاکستان توسط نگارنده این سطور، مشاهده شد که مردم، اشعار جامی را ازبر هستند، بدون اینکه فارسی بدانند. آنان این اشعار را برای تقرب به خدا و رسولش با اعتقاد می‌خوانند. چهارمین دلیل استقبال از جامی، تنوع و کثرت مضامین در آثار اوست؛ تا آنجا که هرکسی با هر سلیقه و پسندی، از خرمن آثار جامی، خوشه‌ای برمی‌چیند و محظوظ می‌شود.

علاوه‌بر این، در شرح‌حال‌هایی که برای جامی در شبه‌قاره نوشته شده، چنان جایگاه والایی برایش ترسیم کرده‌اند که کمتر شاعری اینگونه توصیف شده است. اردوزبانان، شعر جامی را متصل‌کننده و مسیر ارتباط دو سبک قدیم و جدید شعر فارسی می‌دانند؛ زیرا او در زمان تحول سبک شعر و در مرز دو هزاره می‌زیسته است. او را همواره آخرین شعرای پیشین و سرآمد شعرای پسین برشمردند. وی را به سبب علو مقام ادبی و علمی و معنوی که داشت، شهره شهر در همه ممالکی که آن روز زیر سیطره و حکمرانی زبان فارسی قرار داشت - یعنی از امپراتوری عثمانی تا میانه قاره آسیا و هندوستان - دانسته‌اند. شاهان و مهاراجه‌ها توجه و ارادت خاصی نسبت به او داشته‌اند و با او مراسله می‌کرده‌اند. عده بسیاری از شاعران و نویسندگان و مترجمان، سبک و عقاید جامی را تتبع و تقلید کرده و آثار فراوانی به اردو و فارسی و عربی در شبه‌قاره نگاشته‌اند. وجود آثار فراوان جامی نشانگر این حقیقت است که گستره نفوذ و تأثیرگذاری تفکر و سبک جامی در حوزه ایالات پاکستان، از مهم‌ترین عوامل گسترش تمدن ایرانی و فرهنگ اسلامی در آن سرزمین به شمار می‌رود.

۴- منابع

- اثر، امام امداد. (۱۹۵۶). *کشف الحقایق*. جلد ۱ و ۲. لاهور: مکتبه معین‌الادب.
- اقبال لاهوری. (۱۹۹۰). *ارمغان حجاز*. شرح طاهر شادانی. لاهور: اقبال آکادمی.
- اقبال لاهوری. (۱۹۹۳). *کلیات اقبال (فارسی و اردو)*. ترجمه وسیم القادری، شرح: یوسف مثالی. لاهور: مشتاق بک کورنر.
- اوسطی، منیر؛ عابدیها، حمید. (۱۳۹۵). *کتابشناسی عبدالرحمان جامی*، کنفرانس جهانی مدیریت، اقتصاد و علوم انسانی در آغاز هزاره سوم.
- بادی، صادق. (بی‌تا). *رباعیات صادق به پیروی جامی*، بی‌جا: بی‌نا.
- بدایونی، ضیاء احمد. (۱۹۸۷). *سمن‌زار گزیده‌های آثار جامی*، ترجمه اردوی سه غزل از مولانا جامی، دهلی: ایجوکیشنل پبلشنگ هاؤس.

بریلوی، شمس. (۱۳۶۲). کلیات عبد الرحمن جامی، لاهور: ہدایت.

تتوی، عبدالحکیم تہای متخلص بہ عطا (بی تا). ہشت بہشت مثنوی بحر العرفان در بحر سبحة الابرار جامی. بی جا: بی نا.
تہانوی، مولانا اشرف علی. (۱۹۹۸). ترجمہ اردوی خصوص الکلم فی حل فصوص الحکم. جلد ۵، لاهور:
انتشارات فرید بک سنال.

جالندھری، سید فیض الحسن فیضی. (۱۹۷۹). ترجمہ اردوی لوایح، جامی، لاهور: اسلامیات بوک فاؤنڈیشن.

جلبانی، غلام حسین. (بی تا). سلامان و اہسال ترجمہ بہ زبان سندھی، حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ.

چرخ، یعقوب. (بی تا). فی نامہ شرح مثنوی معنوی مولوی بہ پیروی جامی. بی جا.

چشتی نظامی، سید احمد علی. (۲۰۰۳). نفحات الانس چہ سو پچیس اولیا کی سوانح عمری ترجمہ مع مقدمہ بر
شخصیت و آثار جامی. لاهور: دوست ایسوسی ایتس.

حاج سید جوادی، سید کمال. (۱۳۷۸). خیام و جامی در شبہ قارہ ہند، نامہ پارسی، ۱۲.

حیدرآبادی، مظفر الدین معلی. (۱۳۳۲ق). حمایت الاسلام (حمایت نامہ ایمان) ترجمہ اردوی منظوم عقاید جامی. حیدرآباد: بی نا.

ختک، عبدالقادر خان. (بی تا). ترجمہ منظومہ یوسف و زلیخا جامی بہ زبان پشتو. بی جا.

خوانساری، زلالی. (بی تا). مثنوی ذرہ و خورشید بہ پیروی سبحة الابرار جامی. بی جا: بی نا.

دمرچلی، خدیجہ؛ صابر، زینب. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر جامی بر فرهنگ و هنر عصر نهم ۵ق، دومین ہمایش ملی بازشناسی
مشاہیر و مفاخر خراسان در ادب پارسی.

دہلوی، فایز. (بی تا). بدن نما در تعریف یار ماہ سیما در بحر سبحة الابرار جامی. بی جا: بی نا.

ربانی، واحد بخش. (۱۹۸۶م). ترجمہ اردوی و شرح لوایح جامی. لاهور: بزم شہیدہ.

رضوی، مفتی غلام سرور. (۱۹۷۸م). الصرح النامی ترجمہ اردوی شرح جامی. ملتان: فاروقی کتب خانہ.

رضی، ہاشم. (۱۳۵۶). دیوان کامل جامی (بہ ہمراہ مقدمہ ای جامع در احوال و آثار جامی). تہران: انتشارات پیروز.

سیفی، سیف اللہ. (بی تا). مثنوی یوسف و زلیخا بہ پیروی از یوسف و زلیخا جامی. بی جا: بی نا.

شرف الدین احمدخان. (۱۹۲۷). مخزن نجات ترجمہ اردوی منظوم چہل حدیث اربعین جامی. رامپور: انتشارات رامپور.

شرقی پوری، صاحب زادہ میان جمیل احمد. (۱۹۷۹م). اولیای نقشبند نمبر حصہ اول، ماہنامہ نور اسلام، ش ۴۳، لاهور: میان
جمیل احمد.

شفیع، مولوی محمد. (۱۹۸۰م). اردو دائرۃ المعارف اسلامیہ. لاهور: پنجاب یونیورسٹی.

شمس قادری. (۱۹۱۲). شرح مفاتیح الاعجاز لاهیجی. لاهور: گلزار ہند اسٹیم پریس.

شمس الدین، احمد. (۲۰۰۱). مولانا جامی حیات اور شاعری. کشمیر: گلشن پبلیشرز.

صدیقی، محمد اعزاز الدین احمد. (۱۳۹۶ق). ترجمہ اردوی نفحات الانس. سیالکوٹ: بی نا.

صرفی کشمیری، یعقوب. (بی تا). مغازی النبی (النبوۃ) بہ پیروی خردنامہ اسکندری جامی. بی جا: بی نا.

صیادی، طیبہ؛ جعفری، سیاوش. (۱۳۹۶). تجلی مضامین تعلیمی-اخلاقی در ہفت اورنگ جامی، دومین کنگرہ بین المللی
علوم انسانی، مطالعات فرهنگی، تہران.

ضعیف، محمد شاہ (۲۰۰۵). مولانا جامی اور اقبال بحیثیت نعت گو شعرا، سہ ماہی پیغام آشنا، شمارہ ۲۳، اکتوبر تا دسمبر،
ثقافتی قونصلیٹ جمہوری ایران اسلام آباد.

- ضمیری اصفہانی. معراج الآمال بہ پیروی از مثنوی جامی. لاہور: مکتبہ معین الادب.
- ظفر علی خان. (بی تا). ترجمہ اردوی بہارستان جامی. لاہور: مکتبہ کاروان.
- ظہیر، صائمہ. (۲۰۰۴). کتابشناسی جامی در شبہ قارہ، رسالہ کارشناسی ارشد با راہنمایی دکتر نجم الرشید. لاہور: دانشگاه پنجاب دانشکدہ خاورشناسی.
- عرفی شیرازی، جمال الدین. (قرن ۱۳۷۹). دیوان عرفی شیرازی.
- عظیم آبادی، قادر علی فگار. (۱۳۰۱ ق). عشقنامہ ترجمہ اردوی منظوم مثنوی یوسف زلیخا جامی. لاہور: مطبع حیدری.
- فاضل. (بی تا). ملک غلام محمد منشی. ترجمہ اردوی تحفۃ الاحرار جامی. لاہور: ملک بشیر احمد.
- فاضلی، شمس الدین قادری. (۱۳۴۹ ق). مجموعہ تصوف ترجمہ اردوی لوائج جامی و شرح رباعیات جامی و روائج یعقوب صرفی بہ پیروی لوائج جامی. لاہور: مطبع امرت الیکترک پریس.
- فیض، (۱۹۹۹ م). ترجمہ اردوی لوائج جامی. لاہور: تصوف فاؤنڈیشن.
- فیضی، فیض الحسن. (بی تا). یوسف و زلیخا بہ پیروی یوسف و زلیخا. لاہور: بی نا.
- قادری، مولانا محمد عبدالحکیم شرف. (۱۹۹۰ م). ترجمہ اردوی اشعۃ اللمعات جامی، ج ۴. لاہور: فرید بک سٹال.
- کنجہی، محمد صالح. (بی تا). یوسف و زلیخا. بی جا: بی نا.
- محروم، تلوک چند. (۱۹۶۷ م). تضمین شعر جامی، مجلہ نقوش، سپتامبر، ش ۱۰۸، لاہور: ادارہ فروغ اردو.
- محمد ادریس. حیات صوفیہ. (بی تا). ترجمہ اردوی گزیدہ نفحات الانس من حضرات القدس جامی، رحیم یار خان: ادارہ تبلیغ اسلام.
- محمد سجاد حسین. (۲۰۰۲). شواہد الشعری فی شرح الکافیہ جامی - موضوع علم نحو (بہ زبان عربی). پایان نامہ کارشناسی ارشد بہ راہنمایی دکتر خالق داد ملک. لاہور: دانشکدہ خاورشناسی (اورینٹل کالج) دانشگاه پنجاب.
- محمد عمران. (۱۳۴۰ ق). مثنوی دلریش بہ پیروی یوسف و زلیخا جامی. بی جا: بی نا.
- مدرسی، فاطمہ؛ ہمتی، مونا؛ عرب، مریم. (۱۳۹۰). شطحیات عینالقضات ہمدانی، فصلنامہ ادبیات عرفانی و اسطورہ شناختی، شمارہ ۲۵.
- مولوی سعید احمد. (۱۳۲۴). ترجمہ اردوی مثنوی یوسف و زلیخا مع متن فارسی. کانپور: مطبع فخر المطابع.
- میرزا، وحید. (۱۹۸۹ م). اردو دائرۃ المعارف اسلامیہ. لاہور: پنجاب یونیورسٹی.
- ناظر، خوشی محمد. (۱۹۹۲ م). نغمہ فردوس تضمین بر اشعار نعتیہ مولانا جامی، لاہور: مکتبہ فانوس.
- نوشاہی، سید عارف. (۱۹۸۹ م). جامی (خاتم الشعراء نور الدین عبد الرحمن جامی کے احوال و آثار پر جامع تحقیقات)، جامی (متضمن تحقیقات در تاریخ احوال و آثار منظوم و مثنوی خاتم الشعراء نور الدین عبد الرحمن جامی ۸۱۷ تی ۵۸۹۸۰) از علی اصغر حکمت کا فارسی سے اردو ترجمہ و تحشیہ و تکملہ. لاہور: رضا پبلی کیشنز. و اسلام آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- واضح، میرزا مبارک اللہ. (بی تا). مثنوی تاب زنار بہ جواب سبحة الابرار جامی. بی جا: بی نا.
- واضح، میرزا مبارک اللہ. (بی تا). مثنوی کمند وحدت بہ جواب سلسلہ الذهب جامی. لاہور: بی نا.
- وٹانی سرہندی، خواجہ بدرالدین خلیفہ شیخ احمد سرہندی. (۱۳۱۶ ق). وصال احمدی ترجمہ اردوی نفحات الانس جامی. مرادآباد: بی نا.